6. काष्ठखण्डः

પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણપ્રણાલીમાં ગુરુ-શિષ્યનું સાંનિધ્ય મહત્ત્વનું હતું. ગુરુકુળમાં નિવાસ કરીને વિદ્યાભ્યાસ કરવાની પરંપરાને કારણે આખો દિવસ બંનેનો સાથ રહેતો. તેથી ગમે તે ઘડીએ અને ગમે તે સ્થળે ગુરુ પોતાના શિષ્યને જ્ઞાન પીરસવાનું રાખતા. આ કારણે નિયત અભ્યાસક્રમનો પાઠ ભણવાની સાથે સાથે ક્યારેક સાહજિક રીતે અને ક્યારેક આકસ્મિક રીતે પણ શિષ્યને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો અવસર મળતો. આ પરંપરા આજે પણ પ્રાચીન પદ્ધતિથી સંસ્કૃતનું અધ્યયન-અધ્યાપન કરાવતી પાઠશાળાઓમાં અને ગુરુકુળોમાં સચવાયેલી છે. આવો જ એક પ્રસંગ આ પાઠમાં છે. નદીકિનારે શિષ્ય સાથે ભ્રમણ કરતા ગુરુને આકસ્મિક રીતે નદીના પાણીમાં તરતો એક કાષ્ઠખંડ-લાકડાનો ટુકડો નજરે પડે છે કે તરત જ ગુરુની પ્રજ્ઞા પોતાના શિષ્યને એક મહત્ત્વનું જ્ઞાન પીરસવા માટે સક્રિય બને છે. એ સમયે અને એ સ્થળે કોઈ ગુરુએ પોતાના શિષ્યને જે જ્ઞાન આપ્યું હતું તે આજે પણ એટલું જ પ્રસ્તુત છે.

કાષ્ઠખંડ પોતાના જન્મકાળથી જ પાણીમાં તરવાનો ગુણ ધરાવે છે. સદ્ભાગ્યે તે સમુદ્રને મળતી નદીના પાણીમાં આવી પહોંચ્યો છે. તેથી હવે આ કાષ્ઠખંડને રત્નાકર મનાતા સમુદ્રમાં પહોંચવાનું સ્વાભાવિક રીતે સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થવાનું છે. પણ, જ્ઞાની ગુરુની દૃષ્ટિ આ સૌભાગ્યપ્રાપ્તિના માર્ગમાં વિઘ્નો પણ જોઈ શકે છે. આ વિઘ્નો તરફ પોતાના શિષ્યનું ધ્યાન દોરીને ગુરુ જણાવે છે કે જો આ કાષ્ઠખંડ પોતાને આ વિઘ્નોથી બચાવતો રહે તો જ તે સમુદ્રમાં પહોંચી શકે છે, અન્યથા નહિ.

માણસને કાષ્ઠખંડ તરીકે કલ્પીને ગુરુએ સરસ રૂપક ગોઠવી આપ્યું છે અને તે દ્વારા ખૂબ જ સહજ રીતે શિષ્યને ઉપદેશ આપ્યો છે. ગુરુનો ઉપદેશ છે કે માણસ પણ જીવનમાં આવતાં ચાર વિઘ્નોથી પોતાની જાતને બચાવી લે, તો જ સુખરૂપી સમુદ્રને પ્રાપ્ત કરવાનું સૌભાગ્ય મેળવી શકે છે.

गङ्गातीरे एकः गुरुः शिष्येण सह वर्तमानः आसीत्। स जलप्रवाहेण नीयमानं कञ्चन काष्ठखण्डं दर्शयन् शिष्यमाह – अयं जलप्रवाहेण सह समुद्रं प्राप्स्यति, परन्तु गमनमार्गे तीरे संलग्नता, भाराधिक्येन जले निमग्नता, आवर्तपातता, नदीजलवियोगश्चेति चत्वारो विघ्नाः न भवेयुः तदा एव।

गुरुरग्रे उपदिशति शिष्यम्। वयं सर्वे मानवाः अपि काष्ठखण्डा इव। अस्माकं जीवनमेव नदी। परिवारः प्रवाहरूपः। तत्र स्नेहरूपं जलं वहति। स्वकीये परिवारे जीवनं जीवन्तः काष्ठरूपा वयं सुखपूर्णं संसाररूपं समुद्रम् अवश्यं प्राप्तुं शक्नुमः, यदि चत्वारो विघ्ना न भवन्ति।

जीवने कीदृशाः विघ्नाः भवन्तीति शिष्यः अपृच्छत्।

गुरुः समुपादिशत् – नदीरूपे जीवने आहार–निद्रा–भयादयः तीरभूताः सन्ति। तीरेषु संलग्नता नाम आहार–निद्रा–भयादीनां सेवने सततं प्रवृत्तिः। वस्तुतस्तु आहारादयः सेवनीयाः भवन्ति, तथापि तत्र सततं संलग्नता विघ्न एव। आहार–निद्रा–भयादिषु सततं प्रवृत्तिरूपः विघ्नः भवति चेत् काष्ठखण्डरूपाः वयं सुखरूपं समुद्रं प्राप्तुं न शक्नुमः।

सामाजिको व्यवहारः भाररूपो भवति। यद्यपि सामाजिको व्यवहारः सर्वत्रैव अपेक्षितो भवति। परन्तु सः शक्तिमतिक्रम्य न भवेत्। ये जनाः स्वकीयां शक्तिमतिक्रम्य सामाजिकान् व्यवहारान् कुर्वन्ति ते अतिभारत्वात् निमज्जन्ति एव। निमज्जितः जनः सुखमयं संसारसमुद्रं प्राप्तुं न शक्नोति।

सुरापानम् अक्षक्रीडा तमाखुभक्षणं चौरकर्म इत्यादीनि दुर्व्यसनानि मानवजीवने आवर्तभूतानि सन्ति। एषु पतितो जनः बहिः

आगन्तुं न शक्नोति। अतः तत्र पतनमेव न भवेत् तादृशः प्रयत्नः सततं करणीयो भवति। ये जनाः व्यसनेषु पतिताः सन्ति ते तरन्तः अपि एकस्मिन् स्थाने परितः भ्रमन्ति। तेषां प्रगतिः बाधिता भवति। ततस्ते सुखादिरूपं संसारसमुद्रं प्राप्तुं नार्हन्ति।

परिवारात् मुखत्वम् एव नदीजलवियोगः। सामान्यतया परिवारे निवसन्तः एव वयं संसारसमुद्रं प्राप्तुं समर्थाः भवामः। परन्तु यदि कश्चित् जनः स्वार्थवशात् क्रोधवशात् वा परिवारात् प्रतिमुखो भवति, सोऽपि नदी (परिवार)–जल–(स्नेह)–वियुक्तः कदाचिदपि ज्ञानेन सुखेन च पूर्णम् आनन्दमयं संसारसमुद्रं न प्राप्नोति।

चतुर्भ्यः विघ्नेभ्यः रक्षिताः जनाः ज्ञानेन सुखेन च पूर्णम् आनन्दमयं संसाररूपं समुद्रम् अवश्यं प्राप्नुवन्ति।

टिप्पण

નામ : (પુંલ્લિંગ) काष्ठखण्डः લાકડાનો ટુકડો **आवर्तः** પાણીનું વમળ, ચક્રાકારે ગોળ ફરવું તે.

(સ્ત્રીલિંગ) संलग्नता જોડાણ **निमग्नता** ડૂબેલા રહેવું તે, ડુબાણ **प्रवृत्तिः** પ્રવૃત્તિ, કામકાજ **अक्षक्रीडा** જુગારની રમત

(નપુંસકલિંગ) स्नेहरूपम् સ્નેહના રૂપવાળું **जीवनम्** જીવન, જિંદગી **सुरापानम्** દારૂ પીવો તે **तमाखुभक्षणम्** તમાકુ ખાવી તે **मुखत्वम्** વિમુખતા, જે-તે વસ્તુથી પોતાનું મુખ ફેરવી લેવું તે

સર્વનામ : कञ्चन કોઈ એકને, કોઈકને **अस्माकम्** અમારું, આપણું **ये** (પું.) જે (બ.વ.) **ते** (પું.) તેઓ (બ.વ.), પેલાઓ **एषु** (પું.) એ સર્વમાં, એ બધામાં

વિશેષણ : नीयमानम् (काष्ठखण्डम्) લઈ જવામાં આવતા (લાકડાના ટુકડા)ને **स्वकीये (परिवारे)** પોતાના (પરિવાર)માં **चत्वारः (विघ्नाः)** ચાર (વિઘ્નો), ચાર (બાધાઓ) **कीदृशाः (विघ्नाः)** કેવા પ્રકારનાં (વિઘ્નો) **सुखरूपम् (समुद्रम्)** સુખરૂપી (સમુદ્ર)ને **सामाजिकः (व्यवहारः)** સામાજિક (વ્યવહાર) **भाररूपः (व्यवहारः)** બોજો લાગે તેવો (વ્યવહાર) **पतितः (जनः)** પડેલો (માણસ) **तादृशः (प्रयत्नः)** તેવો (પ્રયત્ન), તેવો (પ્રયાસ) **आनन्दमयं (संसारसमुद्रम्)** આનંદથી ભરેલા (સંસારરૂપી સમુદ્ર)ને

અવ્યય : सह સાથે **अपि** પણ **इव** ની જેમ **तत्र** ત્યાં, તે સ્થળે **नाम** નામે ઓળખાતું, એ નામનું **वस्तुतः** હકીકતમાં, વાસ્તવમાં **तु** તો **तथापि** તેમ છતાં, છતાંય **चेत्** જો **यद्यपि** જોકે **सर्वत्र** બધી જગ્યાએ, દરેક સ્થળે **बहिः** બહાર **परितः** ચારે બાજુ **वा** અથવા, વિકલ્પના અર્થમાં **सततम्** સતત, અટક્યા વિના

સમાસ: काष्ठखण्डः (काष्ठस्य खण्डः – षष्ठी तत्पुरुष)। गङ्गातीरे गङ्गायाः तीरम्, तस्मिन् – षष्ठी तत्पुरुष)। जलप्रवाहेण (जलस्य प्रवाहः, तेन – षष्ठी तत्पुरुष)। गमनमार्गे (गमनस्य मार्गः, तस्मिन् – षष्ठी तत्पुरुष)। भाराधिक्येन (भारस्य आधिक्यम्, तेन – षष्ठी तत्पुरुष)। आवर्तपातता (आवर्ते पातता – सप्तमी तत्पुरुष)। प्रवाहरूपः (प्रवाहः रूपं यस्य सः – बहुव्रीहि)। स्नेहरूपम् (स्नेहः रूपम् यस्य सः – बहुव्रीहि)। काष्ठरूपाः (काष्ठं रूपं येषां ते –बहुव्रीहि)। सुखपूर्णम् (सुखेन पूर्णम् – तृतीया तत्पुरुष)। संसाररूपम् (संसारः रूपम् यस्य सः, तम् – बहुव्रीहि)। नदीरूपे (नदी रूपम् यस्य तत्, तस्मिन् – बहुव्रीहि)। आहारनिद्राभयादयः (आहारः च निद्रा च भयं च (– आहार-निद्रा-भयानि, इतरेतर द्वन्द्व), आहारनिद्राभयानिः आदिः येषाम् ते – बहुव्रीहि)। प्रवृत्तिरूपः (प्रवृत्तिः रूपं यस्य सः – बहुव्रीहि)। सुखरूपम् (सुखं रूपं यस्य सः, तम् –बहुव्रीहि)। भाररूपः (भारः रूपम् यस्य सः – बहुव्रीहि)। संसारसमुद्रम् (संसारः एव समुद्रः, तम् – कर्मधारय)। अक्षक्रीडा (अक्षाणां क्रीडा – षष्ठी तत्पुरुष)। तमाखुभक्षणम् (तमाखोः भक्षणम् – षष्ठी तत्पुरुष)। चौरकर्म (चौरस्य कर्म – षष्ठी तत्पुरुष)। मानवजीवने (मानवस्य जीवनम्, तस्मिन् – षष्ठी तत्पुरुष)। आवर्तभूतानि (आवर्तः भूतः यस्य तत्, तानि – बहुव्रीहि)। सुखादिरूपम् (सुखम् आदिः यस्य सः – सुखादिः, (बहुव्रीहि), सुखादिः रूपं यस्य सः, तम् – बहुव्रीहि)। स्वार्थवशात् (स्वार्थस्य वशः, तस्मात् – षष्ठी तत्पुरुष)। क्रोधवशात् (क्रोधस्य वशः, तस्मात् – षष्ठी तत्पुरुष)। नदीजलवियोगः (नद्याः जलम् (– नदीजलम्, षष्ठी तत्पुरुष), नदीजलात् वियोगः – पञ्चमी तत्पुरुष)।

કૃદંત : (वि.कृ.) सेवनीया: સેવવા યોગ્ય **करणीया:** કરવા યોગ્ય, કરવા લાયક **(क.भू.कृ) उपविष्ट:** બેઠેલો **अपेक्षित:** અપેક્ષા રખાયેલો **निमज्जित:** ડૂબેલો, તળિયે જઈ બેઠેલો **पतित:** પડેલો **बाधिता** અટકી ગયેલી **रक्षिता:** રક્ષા પામેલા, સચવાયેલા **(हे.कृ) प्राप्तुम्** પ્રાપ્ત કરવા માટે, મેળવવા માટે **आगन्तुम्** આવવા માટે, આવવા વાસ્તે

ક્રિયાપદ : પ્રથમ ગણ (પરસ્મૈપદ) वह् (वहति) વહેવું **प्रच्छ् > पृच्छ् (पृच्छति)** પૂછવું, પ્રશ્ન કરવો **अर्ह् (अर्हति)** યોગ્ય હોવું, લાયક હોવું

છઠ્ઠો ગણ (પરસ્મૈપદ) उप + दिश् (उपदिशति) ઉપદેશ આપવો

વિશેષ

1. શબ્દાર્થ : प्रदर्शयन् દેખાડતો, બતાવતો **प्राप्स्यति** પ્રાપ્ત કરશે, પામશે **भाराधिक्येन** ભારની અધિકતાને કારણે **आवर्तपातता** વમળમાં ફસાઈ જવું તે **चत्वार:** ચાર (પું.) **न भवेयु:**થાય નહિ **जीवनम् जीवन्त:** જીવનને જીવતા **सुखपूर्णम्** સુખથી ભરેલાને **शक्नुम:** (આપણે સહુ) શક્તિમાન થઈશું **सेवने** સેવન કરવામાં **शक्तिम् अतिक्रम्य** શક્તિનું અતિક્રમણ કરીને, શક્તિ કરતાં વધારે કામ કરીને **न भवेत्** થાય નહિ. થતું નથી. **अतिभारत्वात्** અતિશય ભારે હોવાને કારણે **निमज्जन्ति** ડૂબી જાય છે. તળિયે બેસે છે. **इत्यादीनि** વગેરે **आवर्तभूतानि** વમળ બનેલાં, વમળ થઈ ગયેલાં **तरन्त:** તરતા રહેનારા **निवसन्त:** નિવાસ કરતા **समर्था: भवाम:** (આપણે સહુ) સમર્થ બનીએ છીએ. **स्वार्थवशात्** સ્વાર્થને વશ થવાને કારણે **क्रोधवशात्** ક્રોધને વશ થવાને કારણે **प्रतिमुखम् नदी (परिवार)-जल (स्नेह)-वियुक्त:** નદી (એટલે કે પરિવાર)ના જળ (એટલે કે સ્નેહ)થી વિયુક્ત-જુદો થયેલો **प्राप्नोति** મેળવે છે. પામે છે.

2. સંધિ : नदीजलवियोगश्चेति चत्वारो विघ्ना: (नदीजलवियोग: च इति चत्वार: विघ्ना:)। गुरुरग्रे (गुरु: अग्रे)। काष्ठखण्डा इव (काष्ठखण्डा: इव)। भवन्तीति (भवन्ति इति)। वस्तुतस्तु (वस्तुत: तु)। सामाजिको व्यवहार: (सामाजिक: व्यवहार:)। भाररूपो भवति (भाररूप: भवति)। सर्वत्रैव (सर्वत्र एव)। अपेक्षितो भवति (अपेक्षित: भवति)। करणीयो भवति (करणीय: भवति)। ततस्ते (तत: ते)। नार्हन्ति (न अर्हन्ति)। सोऽपि (स: अपि)।

સ્વાધ્યાય

1. अधोलिखितेभ्य: विकल्पेभ्य: समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

(1) जलप्रवाहे गुरु: शिष्यं किं दर्शयति ? ◯

(क) पाषाणखण्डम् (ख) काष्ठखण्डम् (ग) काञ्चनम् (घ) गमनमार्गम्

(2) वयं सर्वे मानवा: कीदृशा: इव स्म: ? ◯

(क) जलम् इव (ख) नदी इव (ग) विघ्ना इव (घ) काष्ठखण्डा इव

(3) सामाजिको व्यवहार: कुत्र अपेक्षितो भवति ? ◯

(क) सुखे (ख) शुभप्रसङ्गे (ग) सर्वत्र (घ) अतिदु:खे

(4) केषां जनानां प्रगति: बाधिता भवति ? ◯

(क) भयग्रस्तानाम् (ख) व्यसनिजनानाम् (ग) व्यावहारिकानाम् (घ) शिष्यजनानाम्

(5) गुरु: .... सह उपविष्ट: आसीत्। ◯

(क) शिष्ये (ख) शिष्येण (ग) शिष्यस्य (घ) शिष्यम्

(6) .... प्रतिमुखत्वम् एव नदीजलवियोग:।

(क) परिवारात् (ख) संसारात् (ग) व्यवहारात् (घ) प्रवाहात्

(7) आहारादय: .... भवन्ति।

(क) सेवनीया: (ख) सेवनीय: (ग) सेवनीयो (घ) सेवनीयम्

(8) सामाजिको व्यवहार: शक्तिमनतिक्रम्य न .... ।

(क) भवेताम् (ख) भवेयु: (ग) भवेत् (घ) भवेयम्

(9) गमनमार्गे .... विघ्ना: भवन्ति।

(क) एक: (ख) सप्त (ग) त्रय: (घ) चत्वार:

2. एकवाक्येन संस्कृतभाषायाम् उत्तरत ।

(1) गुरु: कुत्र वर्तमान: आसीत् ?

(2) गुरु: कम् उपदिशति ?

(3) प्रवाहरूपे परिवारे किं वहति ?

(4) कीदृशा: जना: एकस्मिन् स्थाने भ्रमन्ति ?

(5) विघ्नरहिता: जना: कीदृशं समुद्रं प्राप्नुवन्ति ?

3. कृदन्तप्रकारं लिखत ।

(1) आगन्तुम् .... (2) अतिक्रम्य ....

(3) पतिता: .... (4) करणीया: ....

(5) बाधिता ....

4. सन्धिं योजयत ।

(1) शिष्य: + अपृच्छत् ....

(2) पतित: + जन: ....

(3) अत: + तत्र ....

(4) प्रगति: + तेषाम् ....

(5) गुरु: + अग्रे ....

5. अध: प्रदत्तानां पदानां समासप्रकारं लिखत।

(1) भाराधिक्येन .... (2) आहारनिद्राभयादय: ....

(3) संसारसमुद्रम् .... (4) सुखपूर्णम् ....

6. धातुरूपाणां परिचयं कारयत ।

यथा : गच्छन्ति	गम् (गच्छ्)	परस्मैपद	वर्तमानकाल	अन्यपुरुष	बहुवचन
(1) भ्रमन्ति	....	....	....	....	....
(2) अपृच्छत्	....	....	....	....	....
(3) भवेयु:	....	....	....	....	....
(4) भवाम:	....	....	....	....	....

7. पुरुषवचनानुसारं शब्दरूपाणां परिचयं कारयत ।

यथा : देशे	देश	सप्तमी	एकवचनम्	દેશમાં
(1) प्रवाहेण	....	....	....	....
(2) अस्माकम्	....	....	....	....
(3) तीरेषु	....	....	....	....
(4) व्यवहारान्	....	....	....	....
(5) परिवारात्	....	....	....	....

8. प्रश्नानाम् उत्तराणि मातृभाषयां लिखत ।

(1) સાચુ સુખ મેળવવા માટે કોણ યોગ્ય નથી ?

(2) લેખકે મનુષ્યોને કાષ્ઠખંડ જેવા શા માટે કહ્યા છે ?

(3) સમુદ્ર સુધી જવામાં કાષ્ઠખંડને કયાં કયાં વિઘ્ન આવી શકે છે ?

(4) આવર્તપાત નામના વિઘ્નને સમજાવો.

9. विभागद्वयं यथार्थरीत्या संयोजयत ।

क	ख
(1) आवर्तपातता	(1) परिवारात् प्रतिमुखत्वम्
(2) तीरे संलग्नता	(2) सामाजिकव्यवहाराणां भाराधिक्यम्
(3) जलवियोग:	(3) व्यसनेषु सततं पतनम्
(4) जले निमग्नता	(4) आहारादीनां सेवने सततं प्रवृत्ति:
	(5) तन्न युक्तं साम्प्रतं क्षणमपि अत्र अवस्थातुम्।

प्रवृत्ति

- માનવીય દુર્વ્યસનોની સૂચિ બનાવો અને તેનાથી થનારી હાનિઓ લખો.
- દુર્ગુણોનો ત્યાગ કરી મહાન વ્યક્તિ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલા મહાનુભાવોની યાદી બનાવો.